

МЕТАФОРА ЯК СПОСІБ ТВОРЕННЯ СУЧАСНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ТЕРМІНІВ

(на матеріалі аналітичних конструкцій)

© Оксана Плаксі́й, 2002

Об'єктом уваги цієї статті є аналітичні терміни економічної терміносистеми, один чи декілька компонентів яких утворені шляхом метафоризації загальноживаних слів. Встановлено, що метафоричні терміносполучення стосовно твірної конструкції виступають або лексико-семантичними варіантами, або омонімами. Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що конотативність семантики, властива метафоризованим термінам, не руйнує їх термінологічність.

This article deals with analytical terms of the economic terminological system, one or a few components of which are created by means of metaphorisation of current words. It has been determined that a metaphorical terminological word combination with respect to its basic construction can be either a lexical semantic variant or a homonym. The conducted research allows to state that semantic connotation of metaphorised terms doesn't destroy the meaning of terms.

У сфері економічного термінотворення досить популярною є вторинна лексична номінація (використання наявних у мові номінативних засобів у новій для них функції – функції найменування). Як слушно зауважує Б.П. Михайлишин, далеко не всі номінативні одиниці терміногрупи, яка формується, неодмінно мусять бути неологізмами; закономірно, що певна частина вже використовуваних і всім відомих найменувань зазнає власне галузевого пристосування до потрібної науки, виконуючи свої називальні функції. За спостереженнями автора, ця двоєдиність функціонування і цілковито нових, і лише оновлених номінативних одиниць є чи не найпомітнішою особливістю формування української субмови ринку [6, с.173]. Підставою вторинної термінологічної номінації найчастіше є метафора.

Метафоричне перенесення – це перенесення номінацій із загальноживаної у термінологічну сферу на основі подібності за формою, функцією, а також унаслідок схожості уявлень, складних асоціацій тощо. Як правило, загальноживане та спеціальне поняття мають різні диференційні ознаки, за винятком однієї чи кількох подібних, на основі яких і відбувається перенесення назви, наприклад: *зонтик* (те саме, що й парасолька) – “закріплений на палиці, обтягнутий матерією складаний каркас у формі півкулі для захисту від дощу і сонця” [11, т.6, с.66] і *податковий зонтик* – “перенесення збитків за минулі роки наперед для захисту поточних та майбутніх доходів від податків за рахунок зменшення цих доходів на розмір збитків” [5, с.469] (спільна сема – захист); *вічнозелений* – “який завжди відкритий зеленим листям” [11, т.1, с.692] і *вічнозелений кредит* – “кредит без фіксованої дати

погашення” [5, с.129] (спільна сема – тривала, необмежена у часі ознака); *інтервенція* – “насилене збройне втручання однієї або кількох держав у внутрішні справи іншої держави” [11, т.4, с.37] і *валютна інтервенція* – “цільові операції купівлі-продажу іноземної валюти з метою стримання росту курсу національної валюти” [3, с.30] (спільна сема – насильне втручання у щось); *канікули* – “перерва в заняттях у навчальних закладах, що надається учням, студентам для відпочинку” [11, т.4, с.88] і *податкові канікули* – “установлений законом термін, протягом якого певна група підприємств, фірм, організацій звільнюється від сплати того чи іншого податку” [5, с.472] (спільна сема – звільнення від чогось); *голод* – “гостре відчуття потреби в їжі, сильне бажання їсти” [11, т.2, с.113] і *грошовий голод* – “пов’язана з кредитно-грошовою кризою в економіці нестача готівки в країні” [5, с.465] (спільна сема – гостре відчуття потреби у чомусь).

За нашими спостереженнями, метафоризованим може бути:

- стрижневий компонент термінологічного словосполучення (далі ТС), наприклад: *банківська мрія*; *валютна змія*; *валютна лихоманка*; *грошовий голод*; *податковий зонтик*; *готівкова корова*; *податковий рай*; *втеча від грошей*; *війна цін*; *пожиці цін*; *зонтик цін*; *джерело фінансування*; *осідання вкладів*; *перегрівання економіки*; *дерево рішень*; *дерево цілей*;

- залежний компонент ТС: *гарячі гроші*; *гнучкий тариф*; *дикий ринок*; *зелені гроші*; *м’які долари*; *сірий ринок*; *чорний ринок*; *бронзовий вексель*; *гумовий чек*; *чорна каса*; *чорний маклер*; *чиста монополія*; *ясельне фінансування*; *мовчазний акцепт*; *сліпий брокер*; *вічнозелений кредит*; *м’який продаж*; *акції-двійники*;

- обидва компоненти ТС, наприклад: *дженгельменська угода*; *дійна корова*; *важка дитина*; *захищений бик*; *золотий парашут*; *захищений ведмідь*; *зняття вершків*; *повітряна яма*.

Серед трикомпонентних ТС можна навести такі одиниці: *коефіцієнт “лакмусового папірця”*; *платіж “повітряна куля”*.

На перший погляд, метафора і сухий науковий виклад – поняття несумісні. Але ряд науковців цілком справедливо відстоюють тезу про те, що метафора не є прерогативою лише поетичної творчості, вона потрібна сучасній науці для того, щоб поєднати минуле з майбутнім, старі теорії з новими. “Пізнання невідомого можливе лише через відоме, й адекватне мовне відображення цього нового можливе під час використання добре знаних слів, уміщених у нові контексти”, – стверджує В.Н.Вовк. І далі: “Будівля науки споруджується на гіпотезі, і саме метафора, зі своєю гіпотетичною природою, здатна найбільш точно відображати цю рису. Метафора дозволяє миттєво усвідомити, схопити саму суть відкритого явища або поняття, проникнути у його зміст” [1, с.98]. О.І.Калмикова [4] наголошує на тому, що образні терміни мають високу інформативність, сприяють наочності наукового викладу. В.В.Петров використання наукових метафор пояснює тим фактом, що під час наукового теоретизування, особливо в періоди наукових революцій та перебудови концептуальних систем, світ наших думок багатший за наявні мовні ресурси, тобто того, що ми можемо висловити безпосередньо у даний момент часу [8, с.196]. В інших дослідженнях також підкреслюється, що метафора допомагає зрозуміти й пояснити нові факти в науці. Але при цьому відзначається, що вона з більшим успіхом служить для

тлумачення терміна нефахівцям, аніж для передавання основних рис та характеристик явища, яке називається [12, с.93–94].

До інших причин, які зумовлюють поширеність цього семантичного явища у термінології можна віднести також: а) тісний взаємозв'язок і взаємообмін між загальнонародною та науковою лексикою; б) принцип мовної економії, виключно важливий у науковому стилі; саме тут метафора повністю задовольняє вимозі наукового тексту – у лаконічному висловлюванні міститься інформативно ємний зміст.

На окрему увагу заслуговує той факт, що метафоричне перенесення, крім усіх названих функцій, може також бути засобом протистояння засиллю іншомовної термінології, що особливо актуально для досліджуваної терміносистеми Так, саме за допомогою метафори утворено значну кількість українських відповідників запозичених ТС, пор.: *офшорна зона – податкове сховище – податковий рай; латеральна диверсифікація – бічна диверсифікація.*

Наголошуємо на тому, що під час метафоризації не застосовуються ніякі формально-структурні засоби словотворення, словотворчим формантом виступає зміна семантики. Основною проблемою, що при цьому виникає, є утворення термінів зі складною семантичною структурою, неодмінним компонентом якої є конотативний елемент (у переважній, якщо не абсолютній більшості випадків). Образність, конотативна маркованість новоутворених одиниць є своєрідним каменем спотикання на шляху визнання їх повноцінними членами термінологічної системи; часто подібні одиниці кваліфікуються то як фразеологізми, то як термінологізовані жаргонізми. Одним з можливих шляхів розв'язання цього питання є визнання конотативного забарвлення тимчасовою ознакою. Більшість науковців дотримується саме такого погляду, стверджуючи, що образність характерна для термінів лише на початкових етапах існування у певній терміносистемі. З часом, коли термін стає широковживаним, його метафорична яскравість втрачається, образність пригасає, оскільки на перший план висувається логічна схема або взаємозв'язок певних наукових побудов [7; 12; 13]. Аналізована терміносистема, безумовно, є молодою і перебуває зараз на етапі становлення й нормалізації. За визначенням Я.Януш, економічна термінологія є “репрезентантом нашої епохи” і у блоці термінологічних інновацій представлена найширше (термін *інновація* автор вживає у значенні *нововведення* у широкому розумінні цього слова, маючи на увазі не тільки нові слова, але й нові значення лексем, що вже функціонують у мові) [14, с.121–122]. Отже, можна припустити, що ТС, метафоричність яких помітна “неозброєним оком”, з часом втрачать цю ознаку і нічим не будуть відрізнятися від інших, незабарвлених терміноодиниць. У той же час існує думка (і вона небезпідставна), що доки існує синонімія термінів, будуть залишатися і відтінки стилістичного забарвлення, отже, “емоційна забарвленість в значній мірі властива і термінам” як константна ознака [10, с.11].

Зазначимо також, що питання про нейтральність чи експресивність терміна неможливо з'ясувати без урахування специфіки тієї чи іншої терміносистеми (так, можна зробити припущення про те, що забарвлених терміноодиниць у технічній термінології буде менше, аніж, скажімо, у суспільствознавчій або економічній). Крім цього, констатація наявності/відсутності емоційного забарвлення терміноодиниць має відчутний суб'єктивний характер: ту саму номінацію можуть по-різному оцінювати, скажімо, фахівець – економіст,

лінгвіст і пересічний носій мови.

Для розв'язання аналізованої дилеми вважаємо за необхідне звернутись до праць учених, у сфері наукових інтересів яких проблеми конотації посідають чільне місце. Цікаві міркування з цього приводу висловлює, зокрема, В.І.Говердовський. Вивчаючи конотації експресивно-оцінного типу, дослідник відзначає їх лабільність, наголошує на тому, що з плином часу вони, як правило, зникають. За спостереженнями науковця, чим частіше вживається експресивне слово, тим меншою мірою воно задовольняє бажання мовців до максимально емоційного вираження; від частоти використання конотації слів тьмяніють [2, с.52–56].

Очевидною, гадаємо, є наявність подібних процесів не тільки в загальнолітературній, але й у термінологічній сфері. Отже, виходимо з того, що конотація – це динамічний процес, що виявляється у поступовому згасанні емоційно-експресивного забарвлення звичайних слів, які виконують нову для них функцію – термінологічну. Таким чином, теорія про втрату конотативної маркованості термінами видається цілком логічною, хоча й не бездоганною. На нашу думку, це лише один з можливих варіантів, аналізована проблема ще чекає на своє остаточне вирішення.

Категорично виступаємо проти віднесення метафоризованих ТС до фразеологічного фонду мови. По-перше, емоційно-експресивне забарвлення цих одиниць ніяк не впливає на їх дефініції – вони практично нічим не відрізняються від тлумачень інших термінів, пор.: *“Джентельменська угода – господарська угода, що укладається підприємцями в усній формі і спрямована на забезпечення спільних інтересів”* [3, с.73]. *“Ножниця цін – розбіжність рівнів і динаміка цін у сфері міжнародної торгівлі на окремі групи товарів, у першу чергу на готові вироби і паливно-сировинні товари”* [3, с.228]. По-друге, на відміну від фразеологізмів, елементи образності ТС носять додатковий характер і служать для підсилення понятійної основи словосполучення. *“Усі елементи конотації в терміні, наскільки б активно вони не виступали, підпорядковуються сигніфікату і не можуть змінити тип значення”,* – наголошує В.Н.Прохорова. І далі: *“Роль конотативних елементів у терміні допоміжна – сприяти виконанню терміном номінативної функції”* (виділ. наше – О.П.) [10, с.27]. По-третє, тропеїчність як наслідок метафоризації не випадає з контексту засобів термінотворення, бо породжена об'єктивною, а не суб'єктивною оцінністю певних субстанцій чи ознак [6].

Відзначимо, що забарвлені ТС кваліфікують не тільки як фразеологізми. Деякі науковці, зокрема О.А.Покровська, автори *“Універсального бізнес-словника”*, пропонують номінацію *“термінологізований жаргонізм”*, що також, на нашу думку, є неправомірним. Як зауважується у спеціальних дослідженнях [12], жаргонізми – це особливі, яскраві, модні слівця, характерні для деяких соціальних груп; вони практично нічого не додають до мови, а лише створюють особливий колорит мовлення. Недоречною вважаємо сумісність цієї характеристики з визначенням терміна.

Коло питань, пов'язаних з метафоризованими терміносполуками, не обмежується висвітленими вище. Проблема використання загальноновживаних слів у термінологічній функції безпосередньо пов'язана з проблемою тотожності слова, проблемою полісемії та омонімії, тобто з питанням про те, чим стосовно твірного слова виступає відповідний термін – його лексико-семантичним варіантом (ЛСВ) чи омонімом. На нашу думку,

метафора як вид лексико-семантичної деривації – це і зміна значень слів, що призводить до полісемії, і процес утворення омонімів. Такий погляд базується на розумінні полісемії та омонімії як того самого мовного явища на різних стадіях свого існування. Таким чином, у випадку збереження живих семантичних зв'язків між загальноживаним словом та утвореним на його основі терміном, останній кваліфікується як ЛСВ слова загальної лексики. Усі наведені нами приклади є ЛСВ тих слів чи словосполучень, на основі яких вони утворені, оскільки в кожній такій парі можна знайти спільну сему – основу для перенесення. Відсутність семантичного зв'язку, мертва образність призводить до омонімії, наприклад: *захищений ведмідь*; *капітал-морква*. За нашими спостереженнями, переважна більшість проаналізованих терміносполучень, утворених внаслідок метафоричного перенесення, є ЛСВ, а не омонімами, що, очевидно, пояснюється етапом формування й становлення економічної терміносистеми.

Підсумовуючи сказане, відзначимо, що немає підстав сумніватись у термінологічності метафоризованих терміносполучень. На сучасному етапі розвитку термінознавства науковці все частіше декларують погляд на терміни не тільки як на особливі слова, але й на слова в особливій функції. Використовуючи розмаїтий лексичний матеріал для найменування спеціальних понять, термінологи-практики не відмовляються від нетрадиційних або стилістично маркованих одиниць. Вважаємо, що конотативність семантики не заважає цілісному сприйняттю словосполучення як терміна. Крім цього, аналіз факторів, які визначають вибір ознаки для метафоричного найменування, демонструє, що, як правило, це об'єктивні чинники: аналогії, стійкість зв'язків між реаліями, намагання мовця адекватно відобразити якості та властивості понять, що називаються. Опрацьований матеріал дає право стверджувати, що більшість терміносполучень, утворених шляхом метафоричного перенесення, щодо твірних слів є їх лексико-семантичними варіантами. Омонімію спостерігаємо у поодиноких випадках.

У подальшій розбудові економічної терміносистеми, на нашу думку, метафора буде займати чільне місце як універсальний спосіб формування термінології.

1. Вовк В.Н. *Языковая метафора в художественной речи (Природа вторичной номинации)*. – К.: Наук. думка, 1986. – 144с.
2. Говердовский В.И. *Коннотемная структура слова*. – Х.: Изд-во при ХГУ, 1989. – 95с.
3. *Економічний словник – довідник: За ред. Мочерного с.В.* – К.: Феміна, 1995. – 386с.
4. Калмыкова Е.И. *О динамике метафоры в научном стиле*// *Филологические науки*. – 1974. – №2. – с.83–88.
5. Лозовский Л.Ш., Райзберг Б.А., Ратновский А.А. *Универсальный бизнес-словарь*. – М.: ИНФРА, 1997. – 640с.
6. Михайлишин Б.П. *Закономірності та особливості формування української ринкової термінології* // *Проблеми граматики і лексикології української мови: 36. наук. праць*. – К., 1998. – с.172–186.
7. Панько Т.І., Кочан І.М., Мацюк Г.П. *Українське термінознавство: Підручник*. – Львів: Світ, 1994. – 216с.
8. Петров В.В. *Научные метафоры: природа и механизм функционирования* // *Философские основания научной теории*. – Новосибирск, 1985. – с.196–220.
9. Прохорова В.Н. *Семантика термина* // *Вест. Моск. ун-та. Сер. 9. Филология*. – 1981. – №3. – с.23–32.
10. Родзевич Н.С. *Поняття термін, термінологія і номенклатура в працях радянських і зарубіжних учених* // *Лексикограф. бюл.*, 1963. – Вип.9. – с.3–12.
11. *Словник української мови: В 11 т.* – К.: Наук. думка, 1970–1980.
12. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. *Общая терминология: Вопросы теории*. – М.: Наука, 1989. – 246с.
13. Цимбал Н.А. *Термінотворення в органічній хімії*// *Мовознавство*. – 1997. – №2 – 3. – с.72–83.
14. Януш Я. *Нові економічні терміни в українському словнику*// *Українська термінологія і сучасність*. – К., 1997. – с.121–124.